

Динаміка внутрішньоправославних відносин в Україні в ситуації російсько-української війни

Євген Дейнега (ORCID 0000-0001-6233-4928)

Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

АНОТАЦІЯ

В статті розглядаються зміни в православному світі, спричинені повномасштабним військовим вторгненням Росії в Україну. Значна увага приділена географічному розташуванню української держави – на перехресті Сходу і Заходу, що зумовлює специфіку геополітичних та релігійних процесів регіону. Акцентується увага на історичному контексті розвитку українського православ'я, розглядається зміст поняття «канонічної території», ставлення колишніх імперій до втрачених територій; окреслені перспективи подальшого діалогу українських православних церков. Розглядається процес формування народного менталітету українців і утворення таким чином єдиного політико-духовного простору, особливості якого є відображенням домінуючого національного типу. Висвітлюється геополітичне протистояння Росії проти Західного світу, технологічний паритет якого стимулює протистояння ідеологічне, і яке нерідко транслюється Росією шляхом релігійних наративів. Дослідження порівнює позицію і уявлення РФ щодо духовного середовища України з реальним самовідчуттям українського духовенства і вірян. Критично оцінюється риторика вищого церковного керівництва Росії на початку військової інтервенції, а також реакція на неї представників місцевої церкви і пастви. Приділена увага реакції закордонних церков на події в Україні. Висвітлюється проблема переходу українських єпархій під юрисдикцію РПЦ на окупованих територіях. Матеріали статті спрямовані на формування комплексного уявлення про новітню історію України і її Церкви.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

українське православ'я, народний менталітет, духовний простір, імперська політика, московське православ'я, анексія єпархій, церковний діалог

Вступ

Роки незалежності України – це період, за який відбулася кристалізація української нації і на зміну радянському проекту з його концепцією «братерства» народів прийшли народна самобутність, усвідомлення власної інакшості – ментальної, релігійної, політичної тощо.

В 1995 році Л. Шкляр сформулював тезу, згідно якої «українці <...> мають велику потребу в самовизначенні, їм здається, що за допомогою цього критерію вони зможуть відділити себе від всіх інших». Появу такого поняття як «ментальність» в українському суспільному дискурсі В. Шкляр вважав елементом самосвідомості і самоствердження нації (цит. за: *Dodonov, 1998*).

За часів незалежності відбулося формування цілісної української території, що стало результатом культурних, економічних і політичних контактів її жителів; сформувався народний менталітет, який характеризується почуттям групової солідарності і чітким архетипом «друга» і «ворога» відповідно до конфесійних, національних і регіональних критеріїв (*Lomachinska, Deinega, Donets, 2021*).

Російсько-український збройний конфлікт 2022 року став каталізатором суттєвих змін в православному світі, які мають глибинне геополітичне підґрунтя. Складні процеси формування національної релігійної ідентичності в контексті духовно-політичної складової

російсько-українських релігійно-культурних відносин складає головний інтерес цієї статті.

Методи дослідження

Історичний метод уможливив розгляд історичних передумов російсько-українських відносин як в політичній площині, так і в релігійній. Також зроблений історичний екскурс щодо формування основних рис політично-релігійного устрою Росії; вказані основні риси імперської політики щодо підпорядкованих народів; була звернута увага на ностальгію колишніх імперій через втрату певних територій. Здійснено критичний огляд поняття «канонічна територія»; окреслено його зв'язок із сучасною геополітикою. За допомогою *методу компаративного аналізу* порівняно російське і українське православ'я, проаналізовано відмінність російських та українських лідерів православних церков в контексті пастирської місії і дотримання Божих Заповідей. Застосування *діалектичного методу* полягає в дослідженні формування і розвитку політичного, культурного і духовного простору України; аналізі самовідчуття українською Церквою власної самобутності і самодостатності впродовж років незалежного функціонування; розгляді процесу формування народного менталітету.

Результати та обговорення

На думку С.Гантінгтона, «Західна Європа закінчується там, де закінчується Західне християнство»

(Huntington, 2021). Саме тут український політичний та релігійний плюралізм стикається з російським абсолютизмом, створюючи тим самим низку фундаментальних гуманітарних протиріч.

Д. Міршаймер робить акцент на геополітичній «лінії розлому», яка проходить територією України та ділить її на православну Східну і уніатську Західну частини. Спираючись на статистичний прогноз щодо можливої війни між Росією та Україною, вчений дійшов висновку, що останній бажано мати ядерну зброю (Mearsheimer, 1993). Аналітика Д. Міршаймера отримала реальне втілення 19 лютого 2022 року, коли Президент України В. Зеленський у своїй мюнхенській промові критично висловився про Будапештський меморандум – угоду, добровільно підписану США, Росією та Великобританією у 1994 році, відповідно до якої Україна відмовилася від ядерної зброї, отриманої у спадок від СРСР, та отримала певні гарантії безпеки (Honcharenko, 2022). Український президент зробив припущення, що наявність в Україні ядерної зброї допомогла б уникнути анексії Кримського півострова та сепаратних процесів в Донбаському регіоні та висловив сподівання, що світова спільнота має розуміння того, що Україна не є «зручним і вічним буфером між Європою та Росією» (BBC News Ukraine, 2022).

У промові В. Путіна напередодні вторгнення в Україну містилися відсилки до релігійних наративів, спрямованих на формування української національної ідентичності в контексті загальноросійської. Так, президент Росії назвав Україну «невід'ємною частиною» російської історії, культури та духовного простору, тим самим фактично ігноруючи державний суверенітет України, її самостійний розвиток впродовж десятиліть, а також право її громадян на самовизначення (Houston, Mandaville, 2022).

Семантика дискурсу щодо особливості географічного розташування української держави вказує на специфіку цієї території: «лінія розлому», «буфер», «щит Європи» тощо. Духовна сфера, насамперед церковна, також перебуває на своєрідному роздоріжжі. Так, РПЦ – це фактично єдина соціальна інституція радянських часів, яка й досі продовжує існувати та різними способами боротися за сферу впливу не тільки (і не стільки) духовного, але насамперед геополітичного.

А. Тойнбі називає Росію «спадкоємицею» Візантії, політика і самовідчуття якої завжди характеризувалися незламною впевненістю у власній правоті: «після захоплення Константинополя турками в 1453 році і зникнення останніх залишків Східної Римської імперії Московське князівство, яке до того часу стало осередком боротьби руського православного християнства і проти мусульман, і проти католиків, <...> прийняло на себе візантійську спадщину» (Toynbee, 2011).

О. Толочко звертає увагу на складнощі російських еліт щодо віднаходження взаємозв'язків українців Лівобережної і Правобережної України за часів приєднання останньої до Російської імперії. Знання про український народ обмежувалося тим, що його представники сповідують православ'я і є нащадками козаків (Tolochko, 2021), а С.Плохий акцентує увагу на тому, що за часів першої масштабної зустрічі московського та українського етносу в умовах Смутного часу, останній не сприймався в якості єдиновірного (Plokhy, 2006: 31-32). Таким чином, російську і українську церкву варто розглядати як такі, що мають відмінне історичне відчуття служіння і відмінне самоусвідомлення.

В процесі історичного розвитку відмінності між церквами лише поглиблювалися, набуваючи характерних національних рис їх послідовників.

Пізніше Росія стала спадкоємицею вже Радянського Союзу, після розпаду якого звернення до концепції «канонічної території» було одним з шляхів утримання влади РПЦ над церквами інших держав. Зокрема, українське православ'я за такого підходу – це невід'ємна частина православ'я московського. Важливо, що ані Святе Писання, ані Апостольські правила, ані постанови Вселенських соборів про це поняття взагалі не згадують. Поняття «канонічної території» є результатом кон'юнктурної діяльності російських богословів та політиків в 90-х роках ХХ століття.

Отець С. Кисельов (РПЦЗ) свого часу критично висловився щодо доречності цього терміну: «канонічною територією Церкви Христової є весь світ, як про це свідчать Старий і Новий Заповіти. Немає місця в світі, на яке Церква не мала б права. Це випливає з того, що Ісус Христос усім людям бажає спасіння... Поза чистою вірою «канонічність» не має ні сили, ні сенсу... Тим часом Московська патріархія вважає своєю «канонічною територією» майже весь простір колишнього СРСР. Про це Алексій II говорив, зокрема на Московських єпархіальних зборах 23 грудня 1995 року» (Gudzyk, 2005).

Таким чином, звертання до «канонічної території» можна розглядати як інструмент геополітичного впливу та спроби територіальної реставрації Радянського Союзу, розпад якого представники сучасного керівництва Росії вважають геополітичною та історичною помилкою.

Колишнім імперіям загалом притаманний сум за втраченими територіями. Французькі колонізатори навіть винайшли спеціальне слово для цього почуття – «ностальгерія». В контексті України таку ностальгерію через призму розширення територій часів Катерини II і пізніше Радянського союзу відчуває Росія, а також Польща з ідеалістичним уявленням про давні східні околиці – так звані «креси» (Bovua, 2011).

В середині ХХ століття Сполучені Штати Америки могли затвердити свій протекторат майже над будь-якою країною без ризику відкритого військового зіткнення з їх головним тогочасним противником – Радянським Союзом. Сили двох країн були нерівними, оскільки США мали монополію на виготовлення ядерної зброї. В якості підтвердження – розповсюдження впливу США на Грецію і Туреччину, незважаючи на те, що «ці дві країни лежать на самих підступах до головної житниці і арсеналу Радянського Союзу – України і Кавказу» (Toynbee, 2011). Сучасний розподіл розгорнутих ядерних боєголовок США і Росії – 1644 проти 1566 відповідно (Slovo i Dilo, 2022).

Технологічний паритет не применшує важливості протистояння Росії проти Західного світу, оскільки тепер на перший план виходить протистояння ідеологічне і духовне (Toynbee, 2011), а Україна – учасник цієї боротьби, і діє на передовій широкого альянсу західних держав.

Відповідно до статистичних даних, релігійність людей в центральній Україні вдвічі вища, аніж у Росії, а в Західній Україні – в 10 разів (що пояснюється пізнім приєднанням цього регіону до СРСР та низькими темпами боротьби з релігією) (Evans, Baronavski, 2018).

За радянських часів в багатьох російських містах чималий відсоток священнослужителів та семінаристів були вихідцями з України, через що мало місце

поняття «українського контингенту». Навіть зараз частка українців у складі російського духовенства в цілому вища, аніж середня частка українців в РФ.

Релігійність українців підкреслює й стабільне відвідування ними недільних богослужінь. Для порівняння в середньостатистичному російському селі стабільно відвідує службу 10-15 вірян, тоді як у українському – 100. Цікаво, що у недавньому минулому навіть у великих російських містах були єпископи з українським корінням. Зараз відбуваються зворотні процеси – за останні 10-15 років кількість українських священників у Росії стабільно зменшується (*Pertzev, 2022*).

А. Тойнбі на прикладі Західної Європи розглядає чіткі мовні кордони як головний фактор формування національних держав: «В Західній Європі люди, які розмовляють однією мовою, в більшості випадків живуть компактними спільнотами на одній компактній території, де достатньо чіткі лінгвістичні кордони відокремлюють одну спільноту від іншої; і там, де мовні кордони утворюють щось подібне до «клаптевої ковдри», ця лінгвістична карта зручно відповідає політичній, так що «національні держави» виникли як природний продукт соціального середовища» (*Toynbee, 2011*).

Впродовж існування України як незалежної держави спостерігається тяжіння до мовної і релігійної компактності – до однорідності православ'я, де роль головної – державної Церкви, відведено ПЦУ. Адміністративна європейська компактність поєднується на українських землях з візантійським центризмом, що доводить граничне політично-культурне положення українських земель.

Позиція Кремля щодо духовного простору України ігнорує загальне релігійне середовище сучасної української держави. Так, окрім 80% відсотків українців, які сповідують православ'я, 10% вірян належать до Української греко-католицької церкви (переважно у західній частині країни). Переважна більшість мусульман в Україні – це кримські татари, які становлять приблизно 1% населення України. Необхідно сказати й про історично важливу іудейську спільноту, яка налічує приблизно двісті тисяч вірян, а також про невеликі групи послідовників протестантських течій (*Houston, Mandaville, 2022*).

Загалом ігнорування етнічних та конфесійних особливостей населення певної території узгоджується з імперськими інтенціями Російської Федерації, які мають глибоке історичне коріння (насамперед мова йде про становище українського селянства за часів приєднання Правобережної України до Російської Імперії, лінгвістичні та релігійні особливості якого ігнорувалися тодішньою владою, і були затиснуті між гуманітарними інтересами російських та польських еліт).

Імперський націоналізм полягає у мінімізації внутрішнього етнічного розмаїття території, на яку він направлений. Неоднорідність розчинюється за допомогою комбінації освіти та репресій, пригнічуючи тим самим етно-національні вимоги мешканців такої території. Але так звані «національні культури» фактично є «домінуючими культурами правлячого ядра». Така політика відрізнялася у різних державах-імперіях, але завжди були наявні спільні риси: «ствердження єдиної мови високої культури, адміністрації та освіти, а також загальнонаціональної ідентичності, яка могла пригнічувати регіональні відмінності, а могла й терпіти їх, але лише як підпорядковані» (*Miller, 2013*).

Риторика патріарха Кирила багато років співзвучна з позицією В. Путіна щодо гуманітарно-політичних питань, що загалом відповідає так званій «симфонії» Церкви та влади, яка бере початок за часів Візантійської імперії та пізніше отримує продовження в Київській Русі.

У травні 2022 року відбувся Собор Української православної церкви, учасники якого висловили незгоду з позицією патріарха Кирила, який раніше фактично виправдав військову інтервенцію Російської Федерації на території України. За результатами собору було проголошено незалежність Української православної церкви від Московського патріархату. Ба більше, Собор надав єпархіальним архієреям на час воєнного стану право самостійно примати рішення у питаннях єпархіального життя.

Свою чергою Священним синодом Російської православної церкви було ухвалено рішення щодо створення Кримської митрополії з передачею її єпархій під пряме керівництво патріарху Московському і всієї Русі Кирилу. До складу новоствореної митрополії увійшли Джанкойська, Сімферопольська та Феодосійська єпархії Української православної церкви (УПЦ). Очолив Кримську митрополію митрополит Сімферопольський та Кримський Лазар (*Pertzev, 2022*).

Також в постанові синоду наголошується, що легітимність зміни статусу УПЦ можлива лише за умови відповідного рішення помісного собору РПЦ, що є частиною канонічної процедури, а «свавільні дії щодо зміни статусу Української православної церкви можуть призвести до появи нового розколу всередині неї» (*Krym.Realii, 2022*).

Однак заяви про вихід УПЦ з-під юрисдикції Московського патріархату не означають наявності інтенцій щодо отримання повноцінної автокефалії, але разом з тим УПЦ є номінально самостійною з 1990 року, що витікає з грамоти патріарха Алексія II, виданої митрополиту Київському Філарету, в якій йдеться про «незалежність і самостійність УПЦ МЦ».

На теренах України діють дві православні церкви, які частково визнає світове православ'я. Так, в 2018 році незалежність Православної церкви України була визнана Константинопольським патріархатом, а пізніше – 3 з 14 загальноновизнаних православних церков. Колишня УПЦ (МП) визнається іншими 10 церквами, але у складі Руської православної церкви Московського патріархату (*Krym.Realii, 2022*).

Невживання терміну «автокефалія» не є випадковістю, і продиктоване його приналежністю до канонічної площини церковного права. Таким чином, постановою Собору – це документ яскраво вираженого пастирського спрямування, рішення якого спрямовані в інтересах українських православних вірян та української державності. Одна з можливих причин непроголошення автокефалії – небажання паралелей з автокефалією, проголошеною в 1992 році Філаретом, яку він пояснював здобуттям Україною незалежності, і результатом якої став церковний розкол – відділення від Московського патріархату (яке не було визнано). Таким чином, можна говорити про конфлікт лояльностей, в якому рішення УПЦ – це проголошення політичної незалежності від Московського патріархату та Руської православної церкви загалом, яка діє у тісному взаємозв'язку з офіційною політикою Російської Федерації.

УПЦ більше не визнає щодо себе жодних рішень синоду або собору РПЦ у Москві, але не перебуває у розколі, що підтверджує згадування патріарха Кирила під час літургії як голови інших помісних церков (раніше – як Великого Господаря та Отця). Молитовний зв'язок з РПЦ за нових умов залишається, але тепер – це зв'язок рівних.

З 53 єпархій УПЦ 15 знаходяться під російським контролем, що своєю чергою зумовлює зв'язок місцевих митрополитів з російською владою. З огляду на це було ухвалено рішення УПЦ щодо надання єпархіям в Криму та на Донбасі свободи у вирішенні їх подальшої долі. В таких умовах компромісне рішення було малоймовірне, і саме тому відповідне рішення було прийняте з урахуванням думки більшості (Pertzев, 2022).

В контексті сучасних геополітичних процесів, рішення Кримської єпархії щодо переходу під контроль патріарха Кирила пояснюється звичним тяжінням Східної Церкви до чинної влади. В якості характерного прикладу такого тяжіння можна навести освячення зброї армії Російської Федерації священнослужителями Кримської єпархії під час її знаходження під формальною юрисдикцією УПЦ.

В жовтні 2022 року РПЦ здійснила анексію Ровеньківської єпархії (Луганська область). Відповідне рішення було оприлюднено пресслужбою церкви: «За підсумками обговорень членів Священного Синоду постановили у відповідь на звернення архієпископа Ровеньківського і Свердловського Аркадія... прийняти Ровеньківську єпархію в безпосереднє канонічне та адміністративне підпорядкування патріарха Московського і Священному синоду РПЦ», - сказано в заяві. Підпорядкування цієї єпархії РПЦ було обґрунтовано важливістю «канонічного і адміністративного зв'язку з центральною церковною владою», оскільки наразі спілкування єпархії з Київською митрополією фактично відсутнє. До анексії Ровеньківська єпархія УПЦ підпорядковувалася митрополиту Київському Онуфрію, хоча й контролювалася мілітаризованими групами з 2014 року, але раніше РПЦ не робила спроб взяття єпархії під свою юрисдикцію. Влітку 2022 року керівництвом Ровеньківської єпархії було прийняте рішення, згідно якого припинялося поминання митрополита Онуфрія, що було відповіддю на припинення поминання патріарха Кирила УПЦ.

Анексування Ровеньківської єпархії створює прецедент підпорядкування й інших єпархій УПЦ, які наразі окуповані, хоча раніше РПЦ дотримувалася іншого принципу – зміна державного кордону є незалежною від кордонів церковних, які є непорушними (наприклад, визнання Москвою незалежності республіки Абхазії та Південної Осетії від Грузії не вплинуло на становище їх церков, які РПЦ й досі вважає територією грузинською церкви).

Уявне та символічне (як-от «канонічна територія») поступово набуває реальних географічних кордонів, змішуючи тим самим духовну сферу з геополітичними інтересами: «духовний простір» поступово окреслюється прикордонними стовпами, а духовне спілкування – пропускним режимом.

У результаті проведення Росією незаконних референдумів (правомірними їх визнала лише Північна Корея) до її складу були включені Херсонські, Запорізькі, Луганські та Донецькі області України (однак деякі райони цих областей перебувають під українським контролем). Вірогідно, що процес підпорядкування єпархій УПЦ на окупованих територіях розгорнеться з

новою силою (особливо з урахуванням інтенцій до об'єднання українських православних церков) (BBC News Ukraine, 2022).

Процес побудови держави та нації завжди направлений із центру до периферії. Центральна влада не тільки стверджує свої цінності у місцевих спільнотах, але й своєю чергою, місцеві спільноти відіграють важливу роль у формуванні та ствердженні державних кордонів як держави, так і нації загалом. Приєднання єпархій також пояснюється наявністю так званого «перехідного» прикордоння у південно-східних регіонах України, тобто простору співіснування близьких етновних груп (Miller, 2013). Наразі має місце створення нового, «рухомого» прикордоння в цьому регіоні, що зумовлено метою української армії повернути контроль над окупованими територіями.

Війна дала імпульс діалогу українського православного священства. Так, 5 липня 2022 року відбулася перша зустріч представників ПЦУ та священників УПЦ. Модерація зустрічі здійснювалася державною службою з етнополітики та свободи совісті. Окрім війни контекст зустрічі полягав у процесі відокремлення УПЦ від Московського патріархату та наявними труднощами у визнанні такого кроку. Складнощі діалогу двох православних церков полягають у невизнанні УПЦ канонічності автокефальної Православної церкви України та кваліфікування її створення як церковного розколу. Незважаючи на засудження російської військової інтервенції в Україні та критику патріарха Кирила за його мілітаристську риторику, саме ПЦУ є головним конкурентом УПЦ у боротьбі за українських вірян, а відтак – і приходи (BBC News Ukraine, 2022).

Створення ПЦУ негативно розцінюється й російським лідером, а саме – як зброя «масового знищення», яка направлена проти російської ідентичності. На його думку була атакована «духовна єдність» загальноукраїнського народу. (Нагадаємо, що Україна має третю за численністю православну конгрегацію після Росії та Ефіопії) (The Christian Science Monitor, 2022).

Ю. Чорноморець вважає, що об'єднання двох церков є неминучим у майбутньому, оскільки «Не може бути двох автокефальних церков на одній території. Має бути один предстоятель одної православної церкви й історично до цього все буде рухатися». Але хронологічні рамки такого об'єднання наразі назвати важко. Вірогідно, в часом позиції ПЦУ у діалозі з УПЦ будуть зміцнюватися, але для цього необхідно зменшити «градус» дискусії щодо розбіжностей у світогляді церков¹.

Важливо, що проголошення самостійності УПЦ не підтверджено жодними документами (наразі малоймовірно, що митрополит Онуфрій затверджуватиме незалежність УПЦ у Москві), що може зумовити необхідність збирання наради предстоятелів православних церков з метою прийняття колегіального рішення щодо подальшого майбутнього православної церкви в Україні. Таким чином, можна спрогнозувати великий

¹ Від редактора: У грудні 2022 р. Президент В. Зеленський увів у дію персональні санкції щодо деяких представників релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації. Рада національної безпеки та оборони доручила Кабміну запропонувати Верховній Раді заборонити діяльність Української православної церкви Московського патріархату в Україні, а також ініціювала перевірку законності перебування УПЦ МП в Києво-Печерській Лаврі (Ukrainska pravda, 2022).

православний діалог в майбутньому (*Chornomoretz, 2022*).

Релігійзнавець А. Смирнов вбачає у об'єднанні УПЦ та ПЦУ можливість консолідації українського народу під час війни (*BBC News Ukraine, 2022*).

Загалом екуменічний діалог на теренах України є важливим з точки зору збереження соціальної структури країни у післявоєнний час (*Houston, Mandaville, 2022*).

У перші години російського вторгнення митрополит Онуфрій звернувся до російської влади такими словами: «Відстоюючи суверенітет і цілісність України, ми звертаємося до президента Росії та просимо негайно закінчити братовбивчу війну. Український та російський народи вийшли з Дніпровської купелі хрещення, і війна між цими народами – це повторення гріху Каїна, котрий через заздрощі вбив свого рідного брата. Така війна не має виправдання ані у Бога, ані у людей» (*Pertzev, 2022*).

Вселенський православний патріарх Константинопольський Варфоломей також публічно засудив військове вторгнення Росії в Україну: «весь світ проти Росії», заявив він в інтерв'ю турецьким медіа. Папа Римський Франциск закликав зупинити війну, назвавши вторгнення «неприпустимою збройною агресією» (*Houston, Mandaville, 2022*).

У зверненні духовенства Сумської єпархії Української православної церкви – слова підтримки Батьківщині; також повідомляється, що місцеве священство молиться за українську державність та за Збройні сили України. Містяться заклики до милосердя – допомоги всім постраждалим у війні, що є практичним втіленням заповіді Христа про любов. Крім того, висловлюється цілковита підтримка Митрополиту Київському і всієї України Онуфрію за його «пастирську мудрість та відповідальність». Разом з тим у зверненні лунає критика Святішого Патріарха Кирила через невиконання ним пасторського обов'язку – «протягом багатьох років він говорив про те, що Україна – це сфера його пастирської відповідальності, але ми не бачимо сьогодні з його сторони жодних спроб захистити страждений народ України».

До початку військової інтервенції Сумська єпархія знаходилася в постійному зв'язку з РПЦ, в її храмах завжди згадували патріарха. Через прикордонне розташування єпархії її територія першою відчула на собі впливи війни, що своєю чергою зумовило «віднаходження нових смислів у звичному укладі, в тому числі й богослужбному» (*Pravoslavna Sumshchyna, 2022*).

Натомість у своїй проповіді патріарх Кирило надав війні духовного смислу: «Ми вступили в боротьбу, яка має не фізичне, а метафізичне значення» та є боротьбою для «вічного спасіння» етнічних росіян» (*Houston, Mandaville, 2022*).

Є всі підстави говорити про глибоке розчарування пастви у патріарху, оскільки він не виконав свій пастирський обов'язок – під час насильницьких дій православних над православними, він не зміг ані захистити паству від дій влади, ані бодай осудити кровопролиття.

Відмова від згадування патріарха на літургії можна розглядати як перший крок до автокефалії. Відбувається процес поступового відділення від імперської церкви – проекту патріарха Кирила, перебування якого на патріаршому престолі не сприяло зміцненню

духовного зв'язку українського та російського народів, а лише підкреслювало важливість для нього збереження адміністративного зв'язку з Україною як частиною канонічної території РПЦ.

Згідно древньої літургічної традиції, під час богослужіння достатньо згадувати лише свого єпископа. Але в РПЦ згадують й патріарха, що є своєрідним вираженням політичної лояльності церковному керівництву. Незгадування церковною общиною та паствою патріарха свідчить про їх нелояльність до нього, і не є ознакою розколу.

Протягом тривалого часу УПЦ активно критикували за зв'язок з РПЦ, але практично їх зв'язок не можна назвати активним. Наприклад, попередник патріарха Кирила Алексій приїздив до України лише тричі – двічі у 1990 році та один раз у 2008. Таким чином, тодішній патріарх взагалі не відвідував Україну протягом 18 років (!). Приход до влади Кирила у 2009 році змінив ситуацію – його візити до України були регулярними та супроводжувалися нав'язуванням власних наративів та спробами підкорення української церкви.

Рішення Собору УПЦ розірвало зв'язок з РПЦ, через який вона систематично зазнавала нападків з боку небайдужої людності, яка вважала церкву «троянським конем» Росії. Такий крок направлений на збереження приходів, пастви та загальної структури УПЦ на території України. Загальні настрої УПЦ говорять про давнє розуміння своєї незалежності від Москви, а відтак нещодавно прийняті рішення не мають суттєвого значення для самоусвідомлення її духовенства.

Подальший розвиток УПЦ залежить від того курсу, який визначить для неї митрополит Онуфрій, який є вихідцем з Чернівецької області, в якій, через її географічне положення, сильними є впливи Румунії. Відповідно, УПЦ буде вибудовувати нові координати церковного співіснування між Московією, Бухарестом, Белградом та Софією.

Шлях до автокефалії може бути ускладнений через те, що Вселенський патріарх Варфоломей вже визнав в 2018 році автокефальною Православну церкву України (ПЦУ). Експерти сходяться на думці, що можливе об'єднання церков стане результатом рішення об'єднувального собору, скликання якого займе певний час. Можливо, УПЦ певний час перебуватиме у підпорядкуванні Константинопольського патріархату на умовах згадування патріарха Варфоломія під час літургії, самостійного керування бюджетом та свободи у призначенні предстоятеля та єпископів.

Втрати Московського патріархату можуть бути навіть більш суттєвими. Так, голова Східно-Європейської архієпископії митрополит Дубнінський Іоанн виступив з критикою патріарха Кирила. Зберігається вірогідність відділення від Московського патріархату й інших європейських приходів. Вірогідність відділення існує й у випадку молдавської церкви (з 1944 року входить до складу РПЦ, а з 1992 – має статус самокеруваної). Розвиток цього процесу залежить від інтенсивності курсу країни на шляху до євроінтеграції (у березні 2022 року керівництво Молдови подало заяву на вступ до Європейського союзу). У разі прийняття країни до лав європейської співдружності, з високою долею вірогідності буде проголошена автокефалія місцевої церкви (для цього створені всі умови).

В результаті війни в Україні Росія знаходиться у політичній та економічній ізоляції. В такій самій ситуа-

ції може опинитися і її церква – в ізоляції від християнського світу через причину виправдання війни вищим церковним керівництвом (Pertzев, 2022).

Сучасне російське православ'я за своєю сутністю все більше стає схожим на православ'я часів Московії, з його елітарністю, винятковістю, державною значущістю та ізолюваністю (Plokhу, 2006). Натомість українське православ'я активно здійснює свою пастирську місію, і незважаючи на деякі протиріччя між місцевими православними церквами, слідує Христовим заповідям, прагне братерства, порозуміння та компромісу.

Деякі епархії УПЦ (Ровенська, Волинська, Житомирська, Львівська) закликають церковне керівництво до більш рішучих дій, а саме – повної незалежності від РПЦ. Більше 280 священнослужителів РПЦ підписали під зверненням із закликом до примирення та завершення війни. У разі остаточного виходу УПЦ з-під юрисдикції РПЦ, остання втратить близько 12,5 тисяч приходів та більше 10 тисяч священників, що суттєво послабить позиції РПЦ в православному світі (Pertzев, 2022).

Висновки

Наведені матеріали дозволяють зробити низку важливих узагальнень.

Однією з ідеологічних підстав російсько-української війни став релігійний чинник, значною мірою зумовлений монополізацією російським православ'ям візантійської релігійно-культурної спадщини і нав'язуванням власних релігійних наративів усьому пострадянському православному простору з повним ігноруванням етнокультурних відмінностей. Імперський націоналізм полягає у мінімізації внутрішнього етнічного розмаїття території, на яку він направлений, а неоднорідність нівелюється за допомогою комбінації освіти та репресій, пригнічуючи тим самим етно-національні вимоги мешканців такої території. Однак, за роки незалежності України відбулося відродження самовідчуття нації і релігійно-культурного простору, відмінного від сформованого російськими ідеологами концепту «канонічної території», як засобу утримання влади РПЦ над церквами інших держав.

Російське вторгнення глобально загострило внутрішньоправославні протиріччя в Україні, що існували протягом всього періоду її незалежності. Існування двох потужних православних церков з різним не лише релігійним, але й політичним підпорядкуванням і, відповідно, сформованими позиціями щодо легітимації релігійно-культурної діяльності, формує загрозу ідеологічного розколу українського суспільства, нав'язуваного російськими не лише політичними, але й релігійними елітами. Тому екуменічний діалог на теренах України є важливим з точки зору збереження соціальної структури країни як у стані війни, так і у післявоєнний час.

Українське православ'я знаходиться на етапі значних змін, а саме – великого діалогу УПЦ і ПЦУ, що матиме позитивний вплив на духовну реабілітацію держави після закінчення бойових дій. Об'єднання церков сприятиме релігійній компактності і однорідності православ'я на теренах України, оскільки, незважаючи на релігійний плюралізм, саме православ'я є «титальною» релігією в Україні. Місцева церква не тільки національна, що корелює з її проєвропейськими інтенціями, але й одночасно – державна, що є відлунням її візантійського коріння.

Еволюція української церкви і її зв'язків з геополітикою потребують подальшого вивчення з метою збагачення релігієзнавства як галузі гуманітарного знання і надання комплексного уявлення про новітню історію України та її Церкви.

REFERENCES

- BBC News Ukraine. (2022, February, 12). Zelenskyi: u NATO kazhut - dveri vidkryti, ale poky shcho storonnim vkhid zaboroneno. <https://www.bbc.com/ukrainian/60446478> (In Ukrainian).
- Bovua, D. (2011). *Gordiev uzet Rossijskoj imperii: Vlast, shlyahy i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793-1914)*. Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie (In Russian).
- Chornomorets, Yu. (2022, May, 31). Obiednannia UPTs MP ta PtsU – lyshe pytannia chasu. *Ukrainske Radio*. <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=98839> (In Ukrainian).
- Dodonov, R.A. (1998). *Etnicheskaya mentalnost: opyt socialno-filosofskogo issledovaniya*. Zaporozhia, r/e «Tandem-U» (In Russian).
- Evans, Jonathan and Baronavski, Chris (2018, December, 5). How do European countries differ in religious commitment? Use our interactive map to find out. *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/>
- Gudzyk, Klara (2005, September, 9). «Kanonichna terytorii». Koly, chomu y navishcho zapushcheno v shyroke vykorystannia tse slovospoluchennia. *Den*, 163. <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/kanonichna-teritoriya> (In Ukrainian).
- Honcharenko, R. (2022, February, 20). Zelenskyi v Miunkheni: prokhannia pro dopomohu ta liapasy Zakhodu. *DW*. <https://www.dw.com/uk/miunkhenska-promova-zelenskoho-prokhannia-pro-dopomohu-ta-liapasy-zakhodu/a-60845127> (In Ukrainian).
- Houston, Aidan & Mandaville, Peter (2022). The Role of Religion in Russia's War on Ukraine (The battle for Ukraine's spiritual independence has deep roots in the region's religious history). *United States Institute of Peace*. <https://www.usip.org/publications/2022/03/role-religion-russias-war-ukraine>
- Huntington, S.P. (2021). *The Clash of Civilizations*. Moscow, AST (In Russian).
- Krym.Realii. (2022). Ukrainskaya pravoslavnyaya cerkov obyavila o nezavisimosti ot RPC. <https://ru.krymr.com/a/news-ukrainskaya-pravoslavnyaya-tserkovi-obyavila-nezavisimost-rpts/31872040.html> (In Russian).
- Lomachinska, I., Deinega, E., & Donets, O. (2021). The religious factors of the ukrainian mentality formation. *Skhid*, 1(3), 34–39. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(3\).242755](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(3).242755)
- Mearsheimer, J.J. (1993). The case for a Nuclear Determent. *Foreign Affairs*, 72(3) (Summer), 50–66.
- Miller, A. (2013). *Ukrainskij vopros v Rossijskoj Imperii*. Kyiv, Laurus (In Russian).
- Pertzев, A. (2022, March, 23). V mirovom pravoslavii gryadut tektonicheskie sdvigi. «Imperskij povorot» patriarha Kirilla i ego propovedi ob Ukraine raskalyvayut RPC. A dalshe budet tolko huzhe. *Meduza*. <https://meduza.io/feature/2022/03/23/v-mirovom-pravoslavii-gryadut-tektonicheskie-sdvigi>
- Plokhу, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. New York, Cambridge University Press.
- Pravoslavna Sumshchyna. (2022). My prodolzhaem pominat na bogoslužheniyah Blazhennejshego Onufriya, Mitropolita Kievskogo i vseya Ukrainy, i Vysokopreosvyashchennejshego Evlogiya, mitropolita Sumskogo i Ahtyrskogo. My ostaemysya v sostave Ukrainkoj Pravoslavnoj Cerkvi. <https://portal-pravoslavie.sumy.ua/novini-eparhii/sumska-eparhiya-upc-pripinyae-molitovne-pominannya-moskovskogo-patriarha.html> (In Russian).
- Slovo I Dilo. (2022, September, 26). «Yademyj klub»: skilky boiegolovok ye v nayavnosti u kraini svitu ta skilky z nych

- rozhornuti. <https://ru.slovoidilo.ua/2022/09/26/infografika/-politika/yadernyi-klub-skolko-boegolovok-est-nalichii-stran-mira-i-skolko-nix-razvernuty>
- The Christian Science Monitor*. (2022, October, 3). Russia's religious war in Ukraine. <https://www.csmo-nitor.com/Commentary/the-monitors-view/2022/1003/Russia-s-religious-war-in-Ukraine>
- Tolochko, A. (2021). *Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX veke*. Kyiv, Laurus. (in Russian).
- Toynbee, A.J. (2011). *Civilization on trial*. Moscow, AST (In Russian).

The dynamics of intra-Orthodox relations in Ukraine in the situation of the Russian-Ukrainian war

Evgeniy Deinega (ORCID 0000-0001-6233-4928)
Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

The article examines the changes in the Orthodox world caused by Russia's full-scale military invasion of Ukraine. Considerable attention is paid to the geographical location of the Ukrainian state at the crossroads of East and West, which determines the specificity of geopolitical and religious processes in the region. Attention is focused on the historical context of the development of Ukrainian Orthodoxy, the meaning of the concept of "canonical territory", the attitude of former empires to lost territories is considered; prospects for further dialogue between Ukrainian Orthodox churches are outlined. The process of formation of the national mentality of Ukrainians and thus the formation of a single political and spiritual space, the features of which are a reflection of the dominant national type, is considered. The geopolitical confrontation between Russia and the Western world, whose technological parity stimulates ideological confrontation, and which is often broadcast by Russia through religious narratives, is highlighted. The study compares the position and perception of the Russian Federation regarding the spiritual environment of Ukraine with the real self-perception of the Ukrainian clergy and believers. The rhetoric of the highest church leadership of Russia at the beginning of the military intervention, as well as the reaction of representatives of the local church and flock to it, is critically evaluated. Attention is paid to the reaction of foreign churches to the events in Ukraine. The problem of the transition of Ukrainian dioceses under the jurisdiction of the Russian Orthodox Church in the occupied territories is highlighted. The materials of the article are aimed at forming a comprehensive idea of the recent history of Ukraine and its Church.

Keywords: Ukrainian Orthodoxy, national mentality, spiritual space, imperial policy, Moscow Orthodoxy, annexation of dioceses, church dialogue.

Received (Надійшла до редакції): 01.11.2022,
Accepted (Прийнята до друку): 30.11.2022
Available online (Опубліковано онлайн): 25 December 2022